

Wes:

Die Pioniershuisie by Hornsnek kan die eerste besoekpunt wees. Hierdie huisie is gebou in die veertigerjare van die vorige eeu. Die ander buitegeboutjies en die omringende werf het baie goed bewaar gebly en vorm een van die beste voorbeelde van die vroeëre pionierswonings in Transvaal. Ander besienswaardige plekke is Silkaatsnek, Gustav Preller se huis, Pretoriusbegraafplaas (waar Bart Pretorius, broer van Andries Pretorius begrawe is) en die laaste besoekpunt kan die Nasionale Opelugmuseum digby die Hartebeespoortdam wees. Hierdie Museum sal uiteindelik verskeie historiese komponente en besienswaardighede bevat waaronder heelwat ou gerekonstrueerde historiese wonings van oor die hele land te sien sal wees.

Noord:

Die unieke argeologiese terrein by Wonderboom, teen die Magaliesberg, kan vir toeristedoeleindes ontwikkel word en sal 'n hoogs besienswaardige plek wees. Direk agter die berg kan die besoekers die Wonderboom, die Wonderboomfort en die pragtige gerestoureerde Doors Erasmushuis besoek.

In samewerking met toerisme-organisasies kan hierdie roetes in baie suksesvolle toeriste-aantreklikhede ontwikkel word.

By die keuse van besoekpunte op die bogenoemde historiese roetes is nie melding gemaak van natuurlike, tegnologiese, akademiese en ander besienswaardighede nie, slegs omdat dit nie hier ter sake is nie.

SLOT

Na sorgvuldige nadenke en navorsing sal dit blyk dat heelwat meer as wat hier vermeld is, gedoen kan word. Die noodkreet in hierdie stadium is dat ons nou *iets moet begin doen*.

**JAN F.E. CELLIERS IN BESETTE PRETORIA:
JUNIE-AUGUSTUS 1900**

deur A.G. Oberholster, Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing

Met die uitbreek van die Tweede Vryheidsoorlog in Oktober 1899 bevind die vier-en-dertigjarige Johannes Francois Elias Celliers hom in Pretoria waar hy as staatsbibliotekaris¹ werksaam was. Die later bekende Afrikaanse digter wat in daardie stadium met sy gesin 'n huis in Klein-Scheidingstraat (later Kotzéstraat) 166² bewoon het, word op 28 Oktober 1899 vir krygsdiens opgeroep. Saam met 700 burgers van Pretoria en Johannesburg vertrek hy onder bevel van generaal Hendrik Schoeman na Norvalspont om die verdediging van die suidelike grens van die Oranje-Vrystaat te verstewig in die lig van Britse troepesametrekkings in die omgewing van De Aar, Noupoort en Stormberg.³

Die ineenstorting van die Boeremagte aan die westelike front met die oorgawe van generaal Piet Cronjé by Paardeberg op 27 Februarie 1900 het die verdedigers van die suidelike front, waar Celliers hom bevind het, in 'n onbenydenswaardige posisie geplaas. Toe dit duidelik word dat hulle gevaar loop om afgesny te word, begin hierdie magte om terug te val deur die suidelike, suidoostelike en oostelike dele van die Vrystaat. Celliers word ook met die vlugtrek, wat mens en dier tot die uiterste sou beproef, meegesleur. Tot twee maal per nag word ingespan en uitgespan. Die trekdiere wat nie die moordende pas kon volhou nie, word langs die trekpad uitgespan en aan hul lot oorgelaat;'daar stonden ze, roerloos met half gesloten oogen en zelfs niet in staat om een mondvul gras te eten'⁴

Bloemfontein word op 13 Maart 1900 sonder noemenswaardige teenstand deur lord Roberts ingeneem nadat die Vrystaatse regering die stad ontruim het. Talle burgers word voorlopig huis toe gestuur met die gedagte dat hulle later sou hergroepeer, maar daarvan kom uiteindelik nie veel tereg nie. Sonder dat Celliers dit in daardie stadium beseft het, was hy en sy makkers in 'n wedloop met die Britse magte gewikkel om Pretoria, die setel van die Transvaalse regering, eerste te bereik.

Celliers en sy makkers bereik Pretoria op 29 Mei 1900, 'n dag nadat president S.J.P. Kruger en die meeste van sy amptenare die stad ontruim het om te voorkom dat die regering in Britse hande val. Hulle tref die stad in wanorde aan, want duisende uitgeputte burgers stroom die stad binne maar word in die duister gelaat oor wat hulle te doen staan. 'No one knew what to do,' skryf Johanna Brandt later, 'there was no one in command...'⁵ Hoewel dit nie heeltemal so erg daaraan toegegaan het nie, moes dit die gevoel van die gemiddelde burger gewees het terwyl hy reddeloos deur die strate strompel.

Celliers self kry toestemming om huis toe te gaan in afwagting van nadere opdragte. Dit sou sy lot vir die volgende drie maande verseël, want in die dramatiese daaropvolgende dae ontvang hy geen opdragte nie.⁶

Generaal Louis Botha het intussen in die afwesigheid van president Kruger en in sy hoedanigheid as waarnemende kommandant-generaal verantwoordelikheid vir die veiligheid en verdediging van die stad aanvaar. Sy hande was egter grootliks vasgebind: die forte Schanskop en Klapperkop wat in 1897

aan die suidekant van Pretoria opgerig is as deel van die stad se verdedigings-netwerk, was nutteloos omdat die geskut blykbaar lank tevore reeds daaruit verwyder is om te velde aangewend te word.⁷

Op 4 Junie 1900 word 'n laaste flou poging aangewend om die vyand met die gedemoraliseerde en swak toegeruste burgers wat hulle nog in die stad bevind het, terug te hou. Lord Roberts, toe reeds seker van sy saak, stuur 'n boodskap aan generaal Botha waarin hy die onvoorwaardelike oorgawe van Pretoria eis. Die Boereleiers in Pretoria vra Roberts om 'n wapenstilstand sodat die vroue, kinders en nie-vegtendes die stad kan verlaat. Toe Roberts weier, is Botha verplig om sy burgers na Eerste Fabrieken, oos van Pretoria, te laat terugtrek.⁸

Aangesien die besluit om Pretoria militêr te ontruim eers in die vroeë oggendure van 5 Junie geneem is, is baie burgers, insluitende Celliers, daardeur onkant betrap. Toe dit tot hom deurdring wat aan die gang was, was die Engelse reeds besig om die stad in te neem. Onseker van wat om te doen, verspeel hy sy kans om uit die stad te ontsnap.⁹ In die daaropvolgende dae word die stad deur die Engelse beset en stel die owerhede maatreëls in wat bewegingsvryheid in en uit die stad erg aan bande lê.

Aanvanklik was dit nie vir Celliers nodig om wegkruipertjie te speel nie. Dit is waarskynlik dat hy vrylik in die strate kon rondbeweeg. Omdat hy Engels goed kon praat en soms as 'n Engelsman aangesien is, het hy selfs tussen die Britse soldate rondbeweeg. Toe dit egter vir alle Pretorianers verpligtend gemaak is om die eed van trou en neutraliteit af te lê - waarvoor hy nie kans gesien het nie - was hy verplig om hom in sy huis in Klein-Scheidingstraat terug te trek.¹⁰

Celliers se selfopgelegde huisarres het hoë eise aan hom en sy gesin gestel. Sy vrou Susie ('n nooi Dürr met wie hy op 6 Desember 1894 getroud is) en haar suster was gedurig op die uitkyk om te voorkom dat hy deur onverwagte besoekers verras word. Niemand kon vertrou word nie, want die gevaar het altyd bestaan dat van hulle Afrikaner-'vriende' inligting aan die Britse owerheid kon oordra. Wanneer besoekers wel opgedaag het en dit vir hom onveilig was om in die huis te bly, het hy deur 'n luik in die vloer geglip en daar geskuil totdat die gevaar verby was.¹¹ Die luik wat tans in die Nasionale Afrikaanse Letterkundige Museum in Bloemfontein bewaar word, dra die volgende inskripsie deur Celliers gedateer en onderteken: Hier het ek weggekruip / Augustus 1900 / Jan F.E. Celliers.¹²

Met sy twee klein kindertjies, die vierjarige Marietjie (Maria Elizabeth) en die tweejarige Boetie (Johannes Francois), in die huis was dit 'n wesenlike probleem om Celliers se teenwoordigheid geheim te hou. Omdat hulle hul vader onwetend kon verraai, moes hulle weggehou word van die bure se kinders. Hulle het dit gevolglik wenslik geag om die twee kinders van tyd tot tyd vir 'n paar dae by betroubare persone te laat bly.¹³

Celliers het egter besef dat hy hom nie onbepaald kon skuilhou nie. Die voortdurende waaksaamheid het liggaamlike en geestelike spanning meegebring wat op die lange duur ondraaglik sou word. Om te vergoed vir die daglange stilte, het hy snags uit die huis geglip om tussen die bome liggaams-oefeninge te doen.¹⁴ Intussen is allerlei planne beraam om hom uit die stad te help ontsnap om by die Boerekommando's aan te sluit. Hulle sou egter die hulp van betroubare vriende moes inroep om 'n ontsnappingsplan uit te werk en deur te voer. Celliers het hom dikwels in vroueklere vermom wanneer

hy in sy agterplaas moes rondbeweeg. By geleentheid moes hy die rol van sy vrou se siek vriendin speel om dit vir 'n nuwe bediende weg te steek dat daar 'n man in die huis is. Dit is dus nie verbasend nie dat sy vertrouelinge besluit het om hom soos 'n vrou vormom, uit die stad te laat ontsnap. Al waarvoor hulle gewag het, was die geskikte geleentheid.¹⁵

Boerefamilies wat in die omgewing van Pretoria gewoon het, het permitte van die Britse owerheid ontvang om die stad by geleentheid binne te kom en te verlaat. Op 12 Augustus het 'n besoekster by die Cellierswoning opgedaag met die boodskap dat alles gereël is. As hy bereid is om plekke om te ruil met mejuffrou Margaretha Magdalena Malan, die dogter van David Malan van die plaas Hartebeesthoek, net noord van Pretoria, kan sy ontsnapping bewerkstellig word.¹⁶

Celliers het geen keuse gehad nie en het verlangend vir die boodskap gewag dat die dag van sy ontsnapping moes aanbreek. Op 24 Augustus 1900 het hy berig van mevrou Joubert, die weduwee van generaal Piet Joubert, ontvang dat die wa in die stad is en dat hy gereed moes maak om binne ure te vertrek. Toe hy eenmaal besluit het om met die ontsnappingsplan voort te gaan, moes hulle vinnig optree. Hy het sy gesig glad geskeer en toe van sy vrou se klere aangetrek. Sy kort hare het hy verberg met 'n mantel met 'n hoë kraag en 'n strooihoek met 'n swaar swart sluier.

Mev. Hendrina Malan, 'n dogter van wyle generaal Piet Joubert en die eggenote van Abraham Malan, die jongste broer van David Malan van Hartebeesthoek, het hom tuis in 'n rytuig opgelaai. Hulle het in 'n westelike rigting met Kerkstraat op oor Arcadiabrug (tans bekend as Leeubrug) na die pastorie van ds. H.S. Bosman in Kochstraat (tans Bosmanstraat 89) gery waar die wa vir hulle gewag het. Op die wa was twee seuns, die broers van die dame wie se plek hy ingeneem het, en 'n jong Swartman. Op sy vraag of hy darem na hulle suster lyk, kry hy die ontmoedigende reaksie: 'Nee, glad nie!'

Hulle gaan die Apiesrivier by Hovesdrift deur.¹⁷ Hovesdrift was 'n drif in die Apiesrivier ongeveer waar die rivier en die Prinsloostraatverlenging wat die middestad van Pretoria met die huidige H.F. Verwoerd-hospitaal verbind, mekaar kruis.¹⁸ Langs die pad was 'n Britse kamp en heelwat soldate het op en langs die pad beweeg, wat uit die aard van die saak die spanning aansienlik verhoog het. Die eerste van twee wagposte was by Eloffsplantasie in die omgewing van die huidige Capitalpark. Celliers toon die pas en word toegelaat om verder te reis. Die tweede en laaste wagpos is ongeveer ses kilometer verder in Wonderboompoort en ook hier verloop alles vlot. Uiteindelik is hy vry.

Teen sonder bereik hulle die plaas Hartebeesthoek, maar Celliers moet ter wille van die bediendes steeds sy rol speel. Die plaasmense het die eed van neutraliteit afgelê en as hulle aandeel aan die ontsnapping rugbaar sou word, kon dit vir hulle groot probleme veroorsaak.¹⁹

Celliers bring die nag op Hartebeesthoek deur, maar vroeg die volgende oggend vertrek hy in klere wat hy van die 'oom' gekry het om hom by 'n Boerekommando aan te sluit. Teen die middel van September 1900 bereik hy die kommando van kommandant C.P.S. Badenhorst wat onder die opperbevel van generaal J.H. de la Rey geveg het.²⁰

Een en twintig maande later is die vrede gesluit. Celliers bevind hom in daardie stadium in die omgewing van Doornkom, ongeveer 10 kilometer suidoos van die huidige Swaruggens. Hy self wil die gerugte dat hulle die wapens moet neerlé, nie aanvaar nie, totdat generaal De la Rey dit persoonlik

bevestig. Hy ervaar die nuus as 'n geweldige skok.....: 'Ik keer mij om van den generaal en sta een oogenblik als versteend, weenende, met een pijn in mijn hoofd, als van den bliksem getroffen'^{2 1}

Nadat al die formaliteite te velde afgehandel is, vertrek hy na Krugersdorp waar hy 'n trein na Pretoria haal. Hy het reeds by generaal De la Rey verneem dat dit nog goed gaan met sy familie. Tog wag daar vir hom 'n verrassing toe hy op 9 Junie Pretoria bereik: 'Bij het station vond ik niemand om mij af te halen ondanks een vooruitgezonden telegram dat zijn bestemming niet bereikt had. Alle rijtuigen waren genomen en weer nam ik mijn zak op schouder om als een vreemdeling door de straten van onze goede oude stad te lopen om de mijnen te zoeken'.^{2 2}

1. H.J. Aschenborn, *De staatsbibliotheek der Zuid-Afrikaansche Republiek 1887-1900* (Pretoria, 1971), pp. 47 en 49.
2. Die huis is enkele jare gelede gesloop. Die Jan F.E. Celliers-woonsteblok wat op die terrein opgerig is, herinner egter nog aan die huis se vroeëre eienaar.
3. J.H. Breytenbach, *Geskiedenis van die Tweede Vryheidsoorlog in Suid-Afrika 1899-1902, I : Die Boere-offensief Okt. - Nov. 1899* (Pretoria, 1969), pp. 437-438.
4. *Oorlogsdagboek van Jan F.E. Celliers 1899-1902* (gredigeer deur A.G. Oberholster) (Pretoria, 1978), p. 85.
5. *Ibid.*, p. 111; J. Brandt, *The petticoat commando or Boer women in secret service* (Londen, 1912), p.12.
6. *Oorlogsdagboek*, p. 111.
7. J. Ploeger en H.J. Botha, *The fortifications of Pretoria : Fort Klapperkop - yesterday and today* (Pretoria, 1968), p.67.
8. C.G.S. Sandberg, *Twintig jare onder Krugers Boeren in voor- en tegenspoed* (Amsterdam, 1943), pp. 313-317.
9. *Oorlogsdagboek*, pp. 111-112.
10. *Ibid.*, p. 113; vergelyk Brandt, *op. cit.*, p. 73.
11. *Oorlogsdagboek*, pp. 113-115.
12. Kyk die foto's in *ibid.*, p. 115.
13. *Ibid.*, p. 114.
14. *Ibid.*
15. *Ibid.*, pp. 114-117.
16. *Ibid.*, pp. 116-117.
17. *Ibid.*, pp. 120-121.
18. S.P. Engelbrecht e.a., *Pretoria (1855-1955) : geskiedenis van die stad Pretoria* (Pretoria, 1955), p. 268.
19. *Oorlogsdagboek*, pp. 121-125.
20. *Ibid.*, pp. 119 en 123-133.
21. *Ibid.*, pp. 383-384.
22. *Ibid.*, p. 385.

VICTORIA DRUKKERY PRETORIA